

Tartu tekstist ja vaimust

Rene Kiis

Artikli esimeses osas arutletakse linna kui kultuuriteksti mõiste üle, mille raames tutvustatakse Tartu-Moskva semiootikakoolkonna liikme Vladimir Toporovi käsitlust Peterburi tekstist ning valdavalt eesti mõtlejate kirjutistest tõukuvalt Tartu eripärasid. Artikli teine osa on pühendatud spetsiifiliselt andmebaasi Tartu ilukirjanduses analüüsile, tuues välja Tartu viidatavad füüsilised kohad, levinumad motiivid ja erinevate linnaosade esindatuse ilukirjanduses. Artikli eesmärgiks on kirjeldada ja mõtestada Tartu teksti.

Märksõnad: Tartu tekst, Tartu vaim, Peterburi tekst, Vladimir Toporov, linnasemiootika

Tartu kuvand on väga mitmepalgeline, eripärane ja mõneti lausa vastuoluline. Teda on ristitud nii väikeseks puust linnaks, Taaralinnaks ja kalurikülaks kui ka suurejooneliselt Emajõe-Ateenaks, ülikoolilinnaks, heade mõtete linnaks ja Eesti vaimupealinnaks. Ametlikult on tänane Tartu kandnud läbi aegade nimesid nagu Tarbatu, Jurjev, Dorpat ja Derpt. Tartusse rajati Eesti esimene ülikool ning siin sündisid 19. sajandil mitmed olulised traditsioonid ja seltsid nagu esimene Eesti üldlaulupidu (1869), Eesti Kirjameeste Selts (1872), Vanemuise Selts (1865) ja Eesti Kirjameeste Selts (1872). Tänaseks on Tartu kirjanduslinnana liidetud UNESCO loovlinnade võrgustikku ning kandis aastal 2024 ka Euroopa kultuuripealinna tiitlit.

Sedavõrd rikkalik kultuuriline pärand on enesega kaasa toonud ka rikkaliku ilukirjanduslike tekstide baasi, milles Tartu ühel või teisel moel figureerib. Osaliselt kindlasti sellepärast, et paljud eesti kirjaniikud on Tartus millalgi (näiteks õpingute ajal) elanud ning neil on Tartuga isiklik suhe; teiseks võib põhjust ehk otsida selles, et Tartus on väidetavalt eriline vaimsus – Tartu vaim, mis mõjub loomeinimestele inspireerivalt. Igatahes on selles tekstipärandis omad korduvad jooned ja motiivid, mille analüüs annab meile aimu, mida kujutab endast Tartu tekst (V. Toporovi Peterburi teksti eeskujul). Teiseks saab Tartu tekstist teha tähelepanekuid selle kohta, mida kujutab endast paljuräägitud Tartu vaim.

1. Linn kui kultuuritekst

Linn on semiootiliselt kompleksne ja huvitav uurimisobjekt, mis on tähenduslik õige mitme kandi pealt. Linnasemiootikale pühendati 1984. aasta erinumber Tartu-Moskva koolkonna semiootikaväljaandes “Töid märgisüsteemide alt” ning tänaseks on linnasemiootika kujunenud eraldi semiootika alavaldkonnaks, mis uurib kõige üldisemalt seda, kuidas inimesed tähendustavad linna (Remm 2018: 448). Juri Lotmani nägemuses võib linna nimetada ka kultuurigeneraatoriks, mis on semiootilisest perspektiivist “erisuguse ehitusega ja heterogeensete, eri keeltesse ja eri tasanditele kuuluvate tekstide ja koodide katel” (Lotman 1999: 333), soodustades seeläbi muudes oludes võimatuid semiootilisi põiminguid ja kokkupõrkeid.

Linnal on mitmeid erinevaid funktsioone ning lisaks kultuurilisele tähendusele tuleks kõrvalepõikena ära märkida ka mõned eksistentsiaalsed funktsioonid indiviidi jaoks. Peale selle, et igal kohal on identiteet, mängib seotus mõne kohaga suurt rolli ka indiviidi identiteedi kujunemisel ja konstitueerimisel: “Inimeseks olemine tähendab elamist maailmas täis tähenduslikke paiku: inimeseks olemine tähendab omada ja tunda oma kohta” (Relph 1976: 1). Lähedane suhe mõne kohaga on Relphi sõnul sama oluline kui lähedased suhted teiste inimestega. Norra arhitektuuriteoreetik Norberg-Schulz toob välja kaks eksistentsiaalset funktsiooni, mida koht inimesele pakub – ühelt poolt võimaldab koht inimesel end identifitseerida, see tähendab end koduselt tunda ning vastata küsimusele – *kes* ma olen, teisalt võimaldab koht inimesel orienteeruda ning mõtestada küsimust – *kus* ma olen: “Tõeline kohalikkuse tunne eeldab siiski, et mõlemad psüühilised funktsioonid oleksid täielikult arenenud” (Norberg-Schulz 1980: 20).

Toporovi sõnul polnud need kaks küsimust inimese teadvuse arhailise arengu etapis midagi muud kui üks ja sama küsimus, kuna inimene ei eraldanud end loodusest sellisel viisil nagu see on hiljem välja kujunenud. Inimene ja koht kuulusid sellises teadvuses lahutamatu kokku ning kehastusid üksteises – inimene oli *kohas*-tunud ning koht ise tihti peale personifitseerunud. Alles hiljem hakkas inimene püstitama küsimusi, millised sidemed ikkagi seovad teda kohaga, maaga ja sünnimaaga, kuid põhimine pole muutunud – koht ja inimene peegelduvad teineteises (Toporov 2003: 488–489).

Tulles tagasi linna kui kultuuriteksti juurde, liigume indiviidi tasandilt kultuuri tasandile, küsime indiviidi asemel linna identiteedi järele ning soovime teada, milline on ühe või teise linna jagatud kultuuriline tähendus. Viimase puhul peame pöörduma representatsioonide poole, sest “nii kultuurilise ideaalina kui ka objekti ja sümbolilise ruumina eksisteerib linn kultuuris suuresti representatsioonide abil vahendatuna” (Remm 2018: 466). Just avalike representatsioonide läbi saab linna tähenduskihtidest jagatud reaalsus, millele tugineb linna kultuuriline identiteet.

Seda identiteeti on võimalik analüüsida kunstiliste representatsioonide kaudu, mis kuuluvad Tartu-Moskva kultuurisemiootika vaates sekundaarsete modelleerivate süsteemide hulka, mille “sisuks on tegelikkuse maailm, mis on tõlgitud meie teadvuse keelde, mis omakorda on tõlgitud antud kunstiliigi keelde” (Lotman 1991: 9). Kunstitekstides mitmekordselt kodeeritud kuvand reaalsusest on võimeline informatsiooni seejuures väga ökonoomselt edastama, kunstilised tekstid on unikaalselt “võimsad, tõhusalt korraldatud moodused informatsiooni säilitamiseks ja edastamiseks” (Lotman 2000: 90). Toporovi sõnul pole näiteks kunstilised tekstid Peterburist mitte pelgalt linna peegeldused (kuigi neil on ka see funktsioon), vaid tegemist on vahendiga, mille abil toimub üleminek *a realibus ad realiora* ehk teisisõnu üleminek materiaalselt reaalsuselt vaimsetele väärtustele (Toporov 1984: 5).

1.1. Peterburi tekst

Tartu-Moskva semiootikakoolkonna liikme Vladimir Toporovi (1928–2005) sulest ilmus aastal 2003 mahukas võrdlev kirjandusuurimus pealkirjaga “Peterburi tekst vene kirjanduses. Valitud töid”. Peterburi teksti peamised tunnusjooned olid antud juba varasemas artiklis (Toporov 1984), see monograafia täiendab teooriat arvukate tekstinäidetega, mis pärinevad eeskätt vene kirjanduse suurkujudelt nagu Puškin, Gogol, Dostojevski, Andrei Belõi, Blok, Ahmatova, Mandelštam ja Vaginov. Samuti ei saa Toporovi sõnul unustada kujutavaid kunstnikke, kes on linna koondkujutlusse oma panuse maalinud. Autorite loomingu inspiratsiooniks ja mõjutajaks on aga linn ise koos oma kultuuri- ja ajalooga, millelt tõukub Peterburi tekst:

Nagu igal teise linnal, on ka Peterburil oma “keel”. Ta kõneleb meiega oma tänavate, väljakute, veekogude, saarte, aedade, hoonete, mälestusmärkide, inimeste, ajaloo ja ideede kaudu ning teda võib käsitleda omalaadi heterogeense tekstina, millele omistatakse teatud üldine tähendus ning mille põhjal võib rekonstrueerida teatud märkide süsteemi, mis realiseerub tekstis. (Toporov 2003: 22)

Tsitaadist nähtub, et vaid mõned Peterburi teksti konstitueerivad elementide ringid on otseselt tekstuaalses vormis (näiteks ideed ja ajalugu). Ülejäänud elemendid leiavad kajastust aga peamiselt kirjaniike tekstides, kes on mitmesaja aasta vältel Peterburi oma loomingus kajastanud (alustades Puškini “Vaskratsanikust”), tabades samal ajal selle linna sügavamaid tähendusi ja kõrgemaid vaimseid väärtusi.

Peterburi teksti sügavam tähenduskiht väljendub Toporovi jaoks linnaga seotud positiivsete ja negatiivsete aspektide eksistentsiaalses vastuolus, mis on omavahel sedavõrd põimunud, et täiendavad ja tingivad teineteist – see on lunastus läbi kannatuste. Vastandlikkus ilmneb mitmel eri tasandil. Ühelt poolt nähakse Peterburi kui kurjuse keskpunkti, milles kannatused on talumatud – Peterburg kui kuristik ja surma kuningriik. Teisalt on Peterburg aga ka koht, kus vene rahvuslik eneseteadvus on saavutanud uued kõrgused ning kus vene kultuur on tähistanud oma suurimaid saavutusi. Üht äärmust iseloomustab seisukoht, et Peterburg on ainus tsiviliseeritud, kultuurne, eeskujulik ja lausa ideaalne linn Venemaal; teisalt viitab kirjandus Toporovi sõnul ka sellele, et mitte kuskil mujal pole inimesel raskem kui just Peterburis.

Lisaks eelkirjeldatud kahetisele kuvandile vastandub Peterburg tugevalt ka Moskva. Kehtivad on seejuures mõlemad mõtteskeemid: Moskva = hea (spirituaalne, kodune, mugav, tõeline Venemaa) ja Peterburg halb (ametlik, abstraktne, ebamugav, mitte-venepärane); kuid ka teisipidi – Peterburg kultuurne, süsteemne ja tsiviliseeritud; Moskva kaootiline ja ebaloogiline. Sellised vastandused võtavad Toporovi sõnul tihtipeale äärmuslikud vormid, kuid võimalik on leida näiteid ka sünteetilisest suhtest Peterburi ja Moskva vahel, mis sedastavad, et need kaks Venemaa linna on teineteist täiendavad ning neist moodustub harmooniline tervik, mis koosneb pigem mõlema headest külgedest. Peterburi ja Moskvat võrdlevaid tekste on kirjanduses Toporovi sõnul sedavõrd palju, et neid võiks tinglikult

määratleda lausa spetsiifilise kirjandusžanrina.

Kuigi Peterburi tekst toetub suuresti kirjanduslikule loomingule, saab Peterburi tekst oma sisu ka teistest substraatidest. Toporov tõstab siinkohal esile looduse, materiaalkultuurilise, spirituaalse ja ajaloolise sfääri. Looduse alla kuuluvad Peterburile omased kliimatilised ja maastikuga seotud nähtused nagu vihm, lumi, tuul, vesi, avatus, valged ööd ja üleujutused (viimased kui Peterburile spetsiifilised on seejuures erilise tähtsusega); materiaalkultuurilisse sfääri kuuluvad näiteks tänavate plaan ja ehitiste väljanägemine (Toporov toob siinkohal esile, et linna ja selle looduse parameetrid on omajagu isomorfseid, kuna nii mõnigi kirjeldus käib mõlema kohta – ruumikus ja avatus, tühjus ja tasasus); spirituaalne sfäär hõlmab Peterburiga seotud müüdid ja legendid, nägemused, ettekuulutused ja kõrgemad väärtused; ajaloolise sfääriga seostuvad monumendid olulisematele kultuuritegelastele, viited tähtsamatele ideedele ja toimunud sündmustele. Just viimaste, spirituaalse ja ajaloolise sfääri mõistmine annab linnale tähenduskihi, mis ületab empiiriliselt olemasoleva.

Üheks Peterburi teksti iseloomustavaks jooneks on looduse ja kultuuri vastandus. Linn on ehitatud soisele alale, mis ühest küljest tähistab kultuuri võitu looduse üle, teisalt aga jääb linn ka loodusele alla, sest üleujutused olid Peterburis tavalised. Looduse ja kultuuri vastandus väljendub ka inimese ja looduse vastuseisus, kus inimene on väike ja väeti ning loodus kõikvõimsas rollis, mis pisikese inimese purustab. Looduse ja kultuuri vastanduses esindab loodust vihm, rõskus, pimedus, udu ja tuulisus; ning kultuuri esindavad linnaplatsid, kindlused, prospektid ja paleed. Loodusega seostatu hõlmab kujundlikult horisontaalse plaani, kaldudes vee ja maa poole; kultuuriga seonduv aga vertikaalse plaani, suundudes taeva ja päikese poole. Teisalt iseloomustab Peterburi looduse ja kultuuri suhteid ka süntees, mille kohaselt linna ja seda ümbritsev loodus on tasakaalus – kultuur on looduse hoopis harmooniliselt enesega sulatanud ja integreerinud, temast samal ajal mitte üle sõites. Sellele lisaks märgib Toporov, et nii loodus kui ka kultuur ise on sisemiselt polaarsed – looduse sfäär võib esindada nii külma, vihma ja rõskust kui ka teisalt hoopis värskust, päikesepaistet ja rohelist. Kultuur võib ühelt poolt tähendada saavutusi, valgustust ja religioosset eneseületust, teisalt aga esindada ka vaesust, haigusi, hullumeelsust ja surma. Kuna need kaks poolust on Peterburi tekstis sügavalt läbipõimunud, peitub Peterburi

teksti sügavam alltekst Toporovi sõnul lunastuse ja kõrgema inimlikkuse saavutamises läbi ebainimlike raskuste ja kannatuste.

Üheks objektiivseks meetodiks määratleda Peterburi teksti omapärad on Toporovi sõnul kirjanduses kõige enam esinevate positiivsete ja negatiivsete motiivide ja sõnade väljatoomine. Ta toob esile, et sisemist seisundit iseloomustavad negatiivsed motiivid on näiteks ärrituv, *purjus, hullumeelne, väsinud, üksik, valulik, kahtlev, lootusetu, teadvusetu, palavikuline, ebaterve, segaduses, tuim, pinges, melanhoolne, jampsiv, poolteadvusel, hirmunud, ärevil, apaatne, kurb* jne. Positiivsete seisundite näideteks *vaba, rõõmus, elujõuline, elujaatav, koormast vabanenud, rahunenud, uueks saanud, jõudu ammutanud, transformeerunud* jne. Loodusega seotud negatiivsed konnotatsioonid on *hämar, udu, vihm, lumi, tuuline, pime, pilvine, mudane, ligane* jne; positiivsete seostena tõusevad esile aga *päike, värske õhk, koidik, jõgi, saared, kaldad, roheline, selge taevast, avarus* jt. Kultuuri negatiivsete motiividena toob Toporov välja *kitsas, tagahoovid, trepikojad, lärm, must, ülerahvastatud, rumal, vaene, karjuv, ülbe* jne; positiivsete kultuuri aspektidena aga *puiestee, sild, aed, kirik, laternad, väljak, palee*. Säärane keeleline kodeerimine annab aimu, millised rõhuasetused on Peterburi tekstil.

Peterburi tekst on esmapilgul suuresti negatiivsuse poole kaldu. Ilm võib olla karm, ähvardavalt salapärase ja udune. Lisaks lokkab vaesus ja viletsus, mis on sunnitud ülerahvastatud kitsastes oludes kuidagi hakkama saama. Peterburi tekstist õhkub suundumust eshatoloogilise apokalüpsise poole. Seda rõhutab sümboolselt ka Peterburi geograafiline asend, kuna see asub Venemaalt sisemaalt vaadates justkui maailma lõpus ja kuristiku ääres. Teisalt on Peterburi teksti põimitud ka vabanemine, lunastus ja uue inimlikkuse taseme saavutamine, mis pole kaotanud kontakti ja mõistmist ka inimlikkuse madalamate väljenduste suhtes.

Alljärgnev Tartu teksti kirjeldus põhineb sarnaselt Toporovile linnaga seotud ilukirjanduse analüüsimisel, kuid toetub kõige mõjukamate tekstide kvalitatiivse lähilugemise asemel Tartu ilukirjanduse andmebaasi märksõnade kvantitatiivsel analüüsil. Tulemuseks on sarnaselt Toporovi eeltoodud "Peterburi sõnastikule" Tartu teksti kõige levinumate ja mõjukamate motiivide väljaselgitamine ning nende tõlgendamine. Esmalt aga mõni sõna Tartu eripäradest.

1.2. Tartu eripäradest

Tartu on väga eripalgeline ja sarnaselt Peterburi tekstile kohati üsna vastuoluline, olles kultuuriliselt Eesti kõige mõjukam linn ning ristitud eesti vaimupealinnaks. Peale selliste ülevate hüüdnimede nagu Emajõe Ateena, muusade linn ja ülikoolilinn, kutsutakse Tartut kirjanduses ka väikeseks puust linnaks, jõelinnaks ja hoopis külaks. Võib täheldada, et seosed muusade, Ateena ja ülikooliga Tartu hüüdnimedes osundavad Tartule kõrgele kultuurilisele staatusele; teisalt viited puumajadele, jõe ja külapärasusele viitavad Tartu tugevale sidemele loodusläheduse ja traditsioonilisusega. Kirjanik ja esseist Mihkel Muti järgi on Tartu *jõelinn* selle mõiste tõelises tähenduses – jõgi on Tartu integraalne osa ja seda defineeriv element (Mutt 2025: 43). Nii kultuur kui ka loodus on tugevalt Tartu identiteeti sisse kirjutatud, misjuures mõlemaid imetletakse ja hoitakse. Sellest kumab läbi looduse ja kultuuri harmooniline tasakaal Tartus.

Tartu ametlik tunnuslause “heade mõtete linn” valiti 1999. aastal korraldatud konkursi käigus. Hoopis vanem on aga kujutlus Tartu ühest sümboolsemast koondkujust, keda kutsutakse Tartu vaimuks. Selgelt markeeritud arusaam Tartu vaimust kujunes välja esimese Eesti Vabariigi 1930ndatel, mil Tartus õitses kultuuriline ja kirjanduslik areng, Tallinnas aga kehtestas Konstantin Päts autoritaarse režiimi ja võõrandas Tõnissonilt ajalehe Postimees juhtimise. Tartu intellektuaalseks juhtfiguuriks jäi aga Tõnisson endiselt ning Tartu muutus opositsioonilise vaimu kandjaks. Sellest ajastust pärineb ka kalambuuri “Tallinn on pealinn, aga Tartu peaga linn” (Salupere 2011: 34–35). Valdur Mikita sõnul saab tänaseks eristada kitsamat ja laiemat Tartu vaimu määratlust, mille kitsam tähendus seisneb Tallinnale vastandumises, laiemalt aga “tähistab Tartu vaim kogu seda salapärast ja veidi müstilist hingust, mille on linnale loonud Tartu Ülikooli ümber koondunud *õppejõudude ja üliõpilaste aura*” (Mikita 2017: 56). Mihkel Muti sõnul ei saa koha vaimu tegelikult kohast ekstraheerida: “võiks koguni tuua paralleeli füüsikast, aine kolmest olekus: vaim on nagu aur, aga ta on ikka sama H_2O ” (Mutt 2025: 224).

Väärib märkimist, et Tartu vaimust on tänaseks kujunenud ka omalaadne kaubamärk, mis leiab kasutust õite huvitavates kontekstides. Näiteks asub Tartus Tasku kaubanduskeskuse kõrval Teerajajate allee, kuhu on pronksplaatidesse valatud olulisemate

tartlaste jalajäljed – rada algab aga plaadiga, mis on pühendatud Tartu vaimule. Samuti on Tartu vaimu kasutatud artisti esinejanimes (Tartuvaim X Postiljon) ning Tartu Linnaraamatukogu koostatud kogumiku “Kirjanduslikud (eksi)rännakud Tartus” (2017) esilehel avaldatakse raamatu sisu eest tänu teiste hulgas Tartu Vaimule. Aastatel 2005–2006 näitas ERR persoonilugude sarja pealkirjaga “Tartu vaim”, mis tutvustas silmapaistvaid tartlasi nagu kunstnik Imat Suumann, teadlane Marika Mikelsaar, teatrimees Lui Lääts, muusik Peeter Jõgioja ning medõde Carine Gross. Postimehes on jällegi ilmunud Raimu Hansoni artikkel “Kuidas käib Tartu vaimu käsi” (2012), kus tituleeritakse Tartu vaimudeks Tullio Ilomets, Hillar Palamets, Jaan Kaplinski, Peeter Volkonski, Hando Runnel ja Jaan Einasto. Maia Tammjärve Müürilehes ilmunud artikkel “Gurud, veidrikud või elukunstnikud – Tartu vaimu seitse palet” (2018) pakub Tartu vaimudena välja aga hoopis nimekirja Aleksander Müller, Matti Milius, Peeter Volkonski, Zavoodi Lembit, Erkki Hüva, Tartu Lordi ja Merca ehk Merle Jääger. Tähelepanuväärne on seejuures, et ükski nimekiri “Tartu vaimudest” omavahel ei kattu. Karikaturist Urmas Nemvalts on Tartu vaimu kujutanud aga hoopis hõljuva õhupallilaadse valge vaimolendina.

Tartu vaimu sedavõrd lai kasutusvald näitab, kuivõrd sügavalt juurdunud ja laialt levinud on see Tartu kui vaimupealinna sümbol, mida võib tõlgendada ka kui Lotmani mõistes koodteksti, mis ei avaldu kunagi vahetult, vaid realiseerub erinevate variantidena madalama tasandi tekstides (Lotman 2022: 218). Lotman lisab, et kuigi väljastpoolt vaadatuna võib koodtekst olla difuusne, ambi- ja polüvalentne, on see “enda jaoks” ometi monoliitne, kompaktne ja ühetähenduslik (samas). Tartu vaimupealinna maine pärineb Malle Salupere sõnul aga juba 17. sajandist, kus 1632. aastal avati Tartu Ülikool ning “kus on tekkinud ja arenenud kogu eesti rahvusteadvus ja rahvuskultuur: eesti kirjandus ja ajakirjandus, kuulus laulupidude traditsioon, kutseline teater” (Salupere 2011: 6), mis said aluseks “eesti rahvusteadvusele ja eesti keelele kultuurkeelena” (samas). Samuti tõdeb kirjandusteadlane Mart Velsker, et “Tartu saab koos ülikooli tulekuga muusade linnaks [...] Kus liiguvad muusad, sinna tekib antiikne õhustik, ja Tartust saab Ateena,” (Velsker 2019: 1778) lahates selle seost ka Tartu vaimuga: “Ühest seost on raske näidata, aga muusad ja vaim on teadagi sugulased, ainult erineva tausta ja

kujunemislooga. Tartu vaim saab iseendaks hiljem ja alles siis, kui tal tekib selgem suhe Tallinna vaimuga” (samas). Tartu vaimu kui koodteksti olemus ja selle erinevad tähenduskihid väärivad aga pikemat käsitlust eraldi artikli näol.

Artiklis “Kirjanduslik Tartu” nõustub kirjandus- ja rahvaluuleteadlane Rudolf Põldmäe, et “Tartu linn on sajandite kestel eesti kultuuri- ja kirjandusloos etendanud juhtivat osa” (Põldmäe 1980: 133). Tartus asutati 1907. aastal Eesti Kirjanduse Selts, mille ajakiri Eesti Kirjandus (1906) kujunes Põldmäe sõnul “esimeseks tõeliseks humanitaarteaduslikuks eesti ajakirjaks” (samas). Tartus sündis 1922. aastal ka Eesti Kirjanike Liit ning eesti kirjanike (kellest paljud elasid Tartus) esimene häälekandja Looming hakkas Tartus ilmuma järgneval, 1923. aastal. Samas on Tartu oma ajaloo vältel näinud erinevaid aegu, Tartu on korduvalt sõjaliselt hävitatud (Liivi sõjas, Põhjasõjas, II. Maailmasõjas) ning mitmeid laastavaid tulekahjusid üle elanud (viimati 1775. aastal, mil põles maha suurem osa Tartu kesklinnast koos sildadega). Seejuures on Tartu iga kord uuesti sündinud ning n-ö üle kirjutatud. Linna laastanud tragöödiad ja uuestisünnid on aga ka Tartu tähendust ümber mõtestanud, nagu on kirjutanud Mikita, siis “Tartu on ajalooliselt olnud nii kauba-, võimukui vaimukeskus: *kaubakeskus* hansaajal, *võimukeskus* orduajal ja *vaimukeskus* ülikooliajal” (Mikita 2017: 5). Ta lisab, et just vaimukeskusena on Tartu olnud kõige edukam ning kasvanud suuremaks nii ordu- kui ka hansalinnast.

Ühe Tartu omadusena on mitmed autorid esile toonud Tartu mitmekesisust ja piiripealset olemust, mis on kokku toonud ja ühendanud erinevaid mõtteviise ja inimesi: “Tartu on omamoodi maailmade ühendaja, mis seob Põhja- ja Lõuna-Eesti erinevad maastikud ja maailmad. Mõned mõttes ongi Ürg-Emajõgi meie rahvusliku mitmekesisuse esiema, sest suured sood ja rabad Emajõe kallastel märgistasid ühtlasi nii keele- kui kultuuriipiiri” (samas, 17). Lisades juurde, et “Tartu kujunemist on tublisti mõjutanud asjaolu, et linn asub vee- ja maismaateede ristumiskohas ning samal ajal ka ida ja lääne kultuuride kokkupuutejoonel. Lääne poolt voolasid sadu aastaid Tartust läbi sool ja heeringas, ida poolt aga vaha ja karusnahad” (samas, 23) ning “alates ülikooli taasavamisest 1802. aastal hakkas Tartust läbi voolama nii Euroopa kui Vene keisririigi vaimne kapital. Tartu on asunud erinevate maailmade ristteel, mis on elavdanud nii

kauba- kui mõttevahetust. Tartu on olnud sild maailmade vahel” (samas, 63). Samuti rõhutab Malle Salupere: “Seni on “Tartu tekst” omaette kultuurinähtusena laiemalt mõtestamata. Selle eripäraks on nimelt paljukeelsus, piirasend: ühest küljest vastuvõtlik “võõra”, teisest küljest nostalgiline ja mütologiseeriv “oma” suhtes, kahekordse identiteediga” (Salupere 2012: 142). Tartu kui piirilinna tähtsust on rõhutanud ka kirjanik, füüsik ja filosoof Madis Kõiv, kes kirjutab artiklis “Genius loci”, et Tartu asub Ugandi- ja Eestimaa piiril: “see on linn Ugala piiril, p i i r i j õ e l, mille taga algab võõras maa. [...] Tartust läheb vaimutee üle Emajõe lõpmatusse ja on sellega k o k k u s a a m i s k o h t universumiga” (Kõiv 1994: 681).

Ülikooli tõttu on Tartu justkui intellektuaalne sõlmpunkt, mis toob kokku eesti vaimse kapitali, mille kandjad tihtipeale hiljem jälle uutele radadele suunduvad. Nagu on kirjutanud Juri Lotman artiklis “Tartu kui kultuurimärk”: “See on rahva intellektuaalne keskus. Ning selle keskuse keskmes asub ülikool oma aina uueneva ning seetõttu alati üht ja sedasama iga säilitava üliõpilaskonnaga (jällegi üks olulisi elu tunnusoone: materjal muutub, struktuur püsib), kelle liikmeist saavad kultuurikandjad” (Lotman 1987: 51–52). Sarnaselt Lotmanile märgib ka Mihkel Mutt, et “Tartus on seoses ülikooliga alati teatud inimparv või -sülem, mille koosseis vaheldub nagu mingis rahvatantsus, kus publiku hulgast pidevalt uusi tantsijaid ringi tiritakse. Seal on sebmist, aga parv ise ei kao” (Mutt 2025: 214).

Just ülikool on nähtavasti aluseks ka Madis Kõivu tähelepanekule, et “siin sündinud (ja ka surnud) suurusi oleks justkui vähem kui läbikäinuid. Võib omaette mõtiskledagi, et mida see siis ikka tähendab. Et kas siis Tartu on mõni suuruste läbisõiduhoov?” (Kõiv 2005: 333). Marek Tamm ja Kalevi Kull toovad artiklis “Eesti teooria” välja, et esiteks on Eesti väärtuslikum akadeemiline pärand seotud Tartu linna ja Tartu ülikooliga, teiseks aga juhivad nad tähelepanu, et see pärand on sündinud erinevate mõttevoolude vastastikmõjust: “Eesti teooria on kujunenud esmajoonel ratsionalismi ja romantismi pingeväljas, nimelt sellest kaksikmõjust on alguse saanud Eesti teooria peamised episteemilised lähtekohad” (Tamm, Kull 2015: 596–597). Ülikooli mitmekesisus annab seejuures tooni ka Tartu kirjandusele, mida iseloomustab kirjandusteadlane Janika Kronbergi sõnul akadeemiline mitmekesisus, kuid “võime kujutleda Tartu kirjandust ka eesti kirjanduse kui terviku mudelina, milles

elavad kõik selle iseloomulikud jõujooned nii sügavuti kui ka maailmakirjandusse haarduvalt” (Kronberg 2005: 513).

Tartu puhul saab aga lisaks eelnevale rääkida veel ühest mitmekeelsuse vormist, milleks on arhitektuuriline mitmekeelsus. Norra arhitektuuriteoreetik Christian Norberg-Schulzi teooria kohaselt saab tinglikult eristada kolme kohavaimu tüüpi, milleks on *romantiline*, *klassikaline* ja *kosmiline* (Norberg-Schulz 1980). Tüübi määrab ära ühelt poolt paiga maastik ja loodustingimused, teisalt aga sinna rajatud arhitektuur. Laskumata detailidesse, võib siinkohal vaid ära märkida, et põhjamaine maastik ja loodus evivad Norberg-Schulzi järgi romantilist paigavaimu, mille tingimustele Tartu koos reljeefse maastiku, rohke taimestiku ja läbi voolava Emajõe ka igati vastab. Arhitektuurilises mõttes on Supilinn samuti romantilise paigavaimu hea näide – viltu vajunud puitmajad, mis sulavad maastikusse, peites endas ootamatuid sopistusi ja viljapuid täis tagahoove; kesklinn oma 19. sajandil loodud klassitsistliku hoonete ansambliga on jällegi klassikalise kohavaimu arhitektuuriline näide; ning viimaks ei puudu Tartust ka kosmiline kohavaim, mida esindab 20. sajandil loodud Annelinn oma rangelt geomeetrilise struktuuri ja ühetaoliste majadega. Tartu on need erinevad arhitektuurilised keeled aga edukalt endasse integreerinud ja ning eriti heas sünteesis tunduvad olevat klassikaline ja romantiline stiil, sest Annelinna kosmiline vaim jääb Tartule siiski mõnevõrra võõraks (Kiis 2021).

2. Tartu märksõnastik

Tartu Linnaraamatukogu on alates 2005. aastast koostanud andmebaasi “Tartu ilukirjanduses”, mis koondab kõiki Tartuga seotud tekstede eesti ilukirjanduses (erandiks ka mõned saksakeelsed tekstid 19. sajandist), mida mõistetakse pigem laialt, kaasates osaliselt ka esseistika ja memuaarid. Projekti kodulehel¹ võib lugeda, et eesmärgiks on “koondada tekste, kus on juttu Tartu kohtadest, inimestest, Tartuga seotud sündmustest, aga ka tabamata või tabatud Tartu vaimust või muust Tartule iseloomulikust, olgu see tudengid, hakid, aguliarhitektuur või kohvikud või hõng...”. Mikita on projekti

¹ Projekti koduleht asub aadressil <https://teele.luts.ee>

nimetanud heas mõttes pisut hullumeelseks ning lisab, et “see ettevõtmine meenutab *Paabeli raamatukogu* ega saa õnneks kunagi päriselt valmis. Võib-olla just kirjanduses tulebki kõige paremini esile Tartu mütolooiline paleus” (Mikita 2017: 41). Andmebaasi on tänaseks – ligi 20 aasta vältel – lisatud kokku veidi üle 5500 proosakatkendi ja luuletuse. Sedavõrd suur hulk Tartuga seotud tekste kõneleb Tartu kirjanduslikust tähtsusest juba enese eest.

Kõik andmebaasi sisestatud proosakatkendid ja luuletused on varustatud projekti töörühma poolsete märksõnadega, mis viitavad kas *ajajärgule, inimestele, kohtadele, sündmustele* või *millelegi muule*. Kuivõrd kategooria “muud märksõnad” jääb kaunis ebaselgeks, siis selgituseks tuleb märkida, et see sisaldab üsna laia ringi nähtusi, milleks on esiteks kohad mittelokaliseeritavas ja üldises tähenduses nagu *sillad, varemed, kohvikud, tornid, tänavad, pargid* jne ning teiseks erinevad teemad nagu *armastus, jääminek, Tartu kevad, joomine, tudengid, jõulud, kerjused, sõidud Emajõel* jne.

Võtan lähema vaatluse alla kaks märksõnade kategooriat: *kohad* ning *muud märksõnad*, kuivõrd esimesed toovad esile, millised füüsilised paigad Tartus on kõige enam ilukirjanduslikku tähelepanu saanud ning teine annab aimu kõige levinumatest motiividest, tegevustest, aistingutest ja muudest nähtustest, mis Tartu tekstidest rohkem esile kerkivad. *Kohamärksõnade* hulgast võtan eraldi vaatluse alla Tartu linnaosad, kuna esiteks on nad kohad veidi teises mastaabis kui näiteks Werneri kohvik, ning teiseks on linnaosade ilukirjanduslik esinemissagedus omaette kõnekas.

2.1. Kohamärksõnad

Alustagem Tartu teksti kõige viidatumatest füüsilistest paikadest. Kaksümmend kõige enamlevinud kohaviidet on järgnevad (sulgudes märksõna tekstiviidete arv²): *Emajõgi* (624), *Toomemägi* (566), *Ülikooli peahoone* (171), *Raekoja plats* (154), *Vanemuise suur maja* (148), *Toome varemed* (122), *Kivisild* (122), *Werner* (104), *Botaanikaaed* (89), *Jaani kirik* (80), *Raekoda* (76), *Inglisild* (76),

² Andmebaas on endiselt täienev ning viiteid ühe või teise koha kohta lisatakse ajapikku juurde. Esitatud andmed seisuga juuli 2025.

Raudteejaam (70), *Ülikooli raamatukogu Toomel* (68), *Kaarsild* (63), *Tähetorn* (50), *Raadi lennuväli* (48), *Kassitoome* (46), *Baeri mälestussammas* (44) ja *Bussijaam* (44).

Nimekirja algus kinnitab Mart Velskeri ja Ene-Reet Sooviku väidet, et Tartu linna kirjanduslik kujutluspilt on ajalooliselt koondunud kolme elemendi ümber, milleks on Emajõgi, Toomemägi ning ülikool, mille peahoone nende kahe vahel jääb (Velsker, Soovik 2017: 93). Kuigi Emajõgi ja Toomemägi on mõlemad eraldi juba ülekaalukalt kõige enam viidatud kohad Tartus, on kõnekas, et ka pooled ülejäänud kõige enam viidatud kohamärksõnad seostuvad kas Emajõega (Kivisild ja Kaarsild) või Toomemäega (Toome varemed, Inglisild, Ülikooli raamatukogu Toomel, Tähetorn, Kassitoome ja Baeri mälestussammas). Kolmandaks ülikooli peahoone (millega on seotud omakorda Botaanikaaed, ülikooli raamatukogu Toomel, Tähetorn ja Baeri mälestussammas), mis näitab, et ilukirjandus toetab täielikult Tartu kui vaimupealinna identiteeti.

Ilukirjandus toob välja ka teatrikunsti olulisuse Tartus viidetega Vanemuise suurele majale. Linnasüdames asuv Raekoja plats on samuti Tartu jaoks tähtis, kuna seal asuv “Suudlevate tudengite” skulptuur (kujur Mati Karmin) on saanud üheks Tartu visuaalseks sümboliks ning plats on ülikooli läheduse tõttu pidevalt tudengitest tulvil; Raekoja hoone, mis on samuti nimekirjas ning kehastab linnavõimu, on vähem viidatud kui plats ise. Toome varemete kohta võib öelda, et need on jällegi Toomemäe kõige tähtsamaks elementiks, millega omakorda seostuvad viited ülikooli raamatukogule Toomel, kuna pärast ülikooli taasavamist kavandas ülikooli arhitekt Wilhelm Krause sinna ülikooli raamatukogu, mis täitis seda funktsiooni kuni 1981. aastani.

Werner on 20. sajandi vältel olnud Tartu intellektuaalse sotsiaalse elu tulipunkt. Tegemist on Eesti ühe vanima kohvikuga, mis avati juba 19. sajandi lõpus (Siilivask, Kimmel 2009: 104). Kohvik kujunes aga Tartu kultuurilise elu keskuseks, kus kogunesid nii loomeinimesed kui ka akadeemikud, sest kodused tingimused olid enne teist maailmasõda pigem kitsad, mis tingis vajaduse avaliku suhtlusruumi järele (Vahtmäe 2008: 46). Teisalt on teada, et esimese vabariigi ajal kasutas kohvikut intensiivselt ka Eesti Kirjanike Liit: “Et kirjanikel ja toimetusel puudub oma püsiv ruum, siis ilmestab seda perioodi vaimuelu koondumine kohvikutesse. Enamik tollaseid kirju Tartus

“Loomingut” toimetanud Fr. Tuglasele on näiteks adresseeritud “Wernerisse” ja teistesse kohvikutesse” (Kronberg 2005: 511). Madis Kõivu artiklist “Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega” (Kõiv 1990) võib aga lugeda, et 1960ndatel käis Werneris luuletamas, jutustamas ja kohvitamas Artur Alliksaar koos oma tutvusringkonnaga.

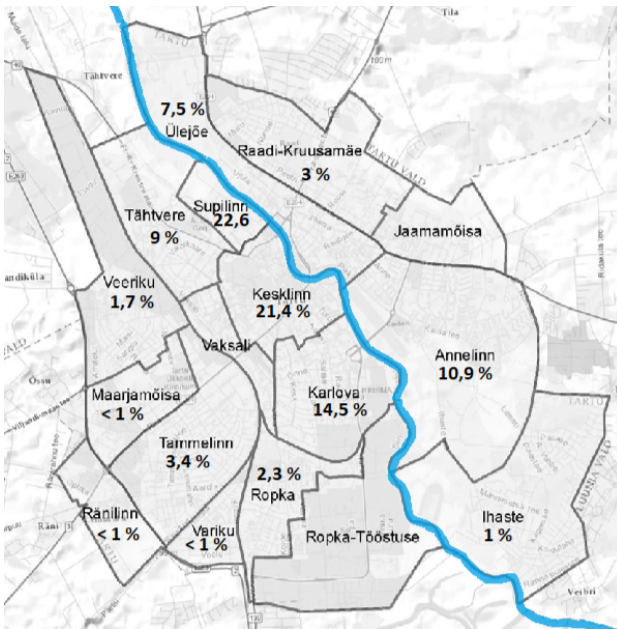
Botaanikaaija populaarsust aitavad seletada asjaolud, et teda hakati rajama kohe pärast ülikooli taasavamist ning teisalt rajati ta ülikooli lähedalt, sisuliselt Tartu südalinna. Botaanikaaed poleks aga kindlasti ilukirjanduses nii esindatud, kui tartlased loodust ei armastaks. Ülikooli rajatud botaanikaaed on taaskord kena näide sellest, kuidas Tartu südames kultuur ja loodus harmoneeruvad. Tartu üheks sümbolseks ehitiseks on ka Jaani kirik, mida on esmakordselt ajaloolistes ürikutes mainitud juba 1323. aastal ning mille fassaadi ja interjööri täiendavad üle tuhande terrakotaskulptuuri, mis teevad Jaani kiriku Põhja-Euroopa kontekstis unikaalseks (Siilivask, Kimmel 2009: 84).

Rääkides raudteejaama ja bussijaama tähtsusest, siis need on mõistagi portaali Tartusse ja Tartust minema, et kord jälle uuesti naasta. Kuna Tartu Ülikooli on ikka tulnud õppima üle terve Eesti, siis on minekute ja tulekute aktuaalsus arusaadav. Raudteejaam on seejuures kirjanduslikult veidi inspireerivam olnud kui bussijaam. Jääb üle veel kommenteerida Raadi lennuvälja kirjanduslikku olulisust. Mingis mõttes on lennuväli samuti portaal, kuid lihtsal tartlasel ja tudengil sinna asja polnud, kuna lennuvälja kasutas Nõukogude Liidu sõjavägi ning selle olemasolu tõi Tartule nõukogude perioodil kinnise linna staatuse. Kirjanduses leiavad lennuväljaga seoses kajastust peamiselt üle linna lendavad sõjalennukid ning nende kõrvulukustav mootorimüra. Ühtlasi on kõnekas, et Raadi lennuväli on ainus koht nimekirjas, mis asub põhja pool jõge, kõik ülejäänud asuvad südalinna piirkonnas lõuna pool või sildade näol ka jõe peal, mistõttu võib öelda, et Tartu kirjanduslik kese asub tervenisti lõuna pool jõge ja piirneb sellega.

2.2. Tartu linnaosad

Tartu linnaosad on omanäolised ning paljud neist tugeva atmosfääri ja selge identiteediga, seetõttu kerkib linnaosade markeeritus ka

ilukirjanduses esile. Tabavalt on kirjutatud raamatu “Meie Tartu” eessõnas Lauri Räpp: “Ei ole tavapärane, et ühes linnas leidub nii palju üksteisest erinevaid linnaosasid kui Tartus. Nad erinevad nii ajaloo kui arhitektuuri, aga ka värvide, lõhnade ja kirjeldamatu õhkkonna poolest, mis on osa paljude kohalike identiteedist” (Räpp 2024: 3), lisades juurde, et Tartu 18 linnaosa moodustavad sellest hoolimata harmoonilise terviku. Linnaosade esindatus ilukirjanduses on aga varieeruv. Alljärgnev kaart illustreerib Tartu linnaosade proportsionaalset esindatust³ Tartu tekstides ning ühtlasi asjaolu, et Tartu kirjanduslik kuvand on koondunud kaalukalt just lõuna poole Emajõe:

³ Tartu ametlikest linnaosadest ei esine andmebaasis märksõnu Jaamamõisa ja Vaksali linnaosade kohta, seetõttu need ka kaardil ei kajastu. Teiste linnaosade kohta on tekstiviiteid arvuliselt kokku 890.

Võib näha, et Supilinn ja Kesklinn kahepeale moodustavad pea poole kõigist linnaosade tekstiividetest (täpsemalt 44%). Eriti kõnekas on seejuures Supilinna figureerimine tabeli esikohal, sest Supilinn on Tartu üks väiksemaid linnaosaid, pindalalt veidi vähem kui pool ruutkilomeetrit (0,48 km²) ning seal elab veidi üle kahe tuhande inimese ehk pisut enam kui 2% kõigist tartlastest. Supilinn on oma agulihõngulise puitarhitektuuri ja kesklinna lähedusega aga alati kirjanikke ja teisi loomeinimesi köitnud ning olnud ka tudengite seas ihaldusväärne elupaik. Lisaks sellele on Supilinn ka üks vanimaid Tartu tänaseid linnaosaid: “See linnaosa oma viletsapoolsete puitmajadega, suurte kõõgililjaaedade ja “söödavate” tänavanimedega (Herne, Oa, Meloni, Kartuli jne) tekkis soisele alale Tähtvere mäel asuva mõisapargi ja Emajõe vahel juba ligemale poolteise sajandi eest” (Salupere 2011: 142). Kuna Supilinn on tänaseni suuresti säilitanud oma näo, on see “pikka aega olnud mõnusa ja metsiku äärelinna sünonüüm, võluv hämarasum, mis oma olemuselt on eksistentsi jooksul meenutanud rohkem küla kui linna” (Mikita 2017: 46).

Teiseks kõige markeeritumaks piirkonnaks on kesklinn, mis on üsna eelduspärane, sest pea kogu avalik elu on just sinna koondunud – kohvikud, baarid, enamus ülikoolihooneid ja kauplusi (ajalooliselt oli suur osa jõeäärsest ka turuala). Kesklinna hoonestus on pärit pärast 1775. aasta tulekahju, mil põles maha kogu kesklinn ning mille tulemusena sinna enam puitmaju ehitada ei lubatud. Ilmselt just seetõttu kaunistab Tartu kesklinna nüüd ühtses klassitsistlikus stiilis hoonestus, mille muutsid terviklikuks ansambliks ülikooli arhitekt Krause kesklinna ja Toomele projekteeritud ülikoolihooned. Ühtlasi eemaldati Tartu pärast suurt tulekahju Venemaa keisririigi kindluslinnade nimekirjast, mis andis 27 aastat hiljem taasavatavale Tartu ülikoolile võimaluse Toomemägi ülikooli ja kogu linnarahva hüvanguks ümber kujundada tänaseks pargiks.

Karlova linnaosa, mis algselt rajatud Karlova mõisa maadele, on Tartus tuntud oma ajaloolise puitarhitektuuri ja mõnusa miljöo poolest, mida on samuti paljud Tartu loomeinimesed armastanud. Nagu võib lugeda raamatust “Meie Tartu”, on Karlovas elanud paljud suurskjüd: “Alates kuulsast Karlova mõisahärrast ja kirjanikust Faddei Bulgarinist Underi, Haava ja Alverini. Kirjanik Kitzbergist, kunstnik Kitse ja näitleja Hannes Kaljujärveni. Me külalislahkes linnaosas on elanud ka Mati Unt ja Eesti kirjanduse suurkuju Jaan

Kross” (Räpp 2024: 34). Kõige kuulsamad on aga nähtavasti Karlova kahekorruselised puukuurid, mis ehitati kohati nii suured, et olid kasutusel ka panipaiga, pesuköögi ja mõnikord isegi suvemajana (Mikita 2017: 41).

Annelinn on Tartu suurim linnaosa nii oma pindalalt kui ka rahvaarvult – seal elab umbkaudu veerand kõigist Tartu elanikest. Tartu linna kõige mõjukam peaarhitekt 20. sajandil Arnold Matteus meenutab artiklis “Minu Tartu”, et Annelinna maid peeti kuni 1960ndateni hoonestamise jaoks pigem ebasobivaks ning linna esialgne generaalplaan jälgis kuni XX sajandi keskpaigani linna ajaloolist arengut kagu-lõuna suunas, kuid siis hakati Annelinna piirkonda hoonestama, hoolimata halbadest pinnaseoludest ja kõrgest põhjavee tasemest: “Nii on kerkinud seal teine, uus Tartu, senisele linnale arhitektuuriliselt ja psühholoogiliselt võõras” (Matteus 1987: 31). Kuna keskmiselt elab Annelinnas täna iga neljas tartlane ning linnajoa kerkimine 1970ndatel (tol ajal uus ja ihaldusväärne, kõikide mugavustega elamine) tekitas ka omajagu kõneainet, on Annelinn esindatus Tartu kontekstis arusaadav, kuigi Tartu linna identiteeti kandvaks Annelinna pigem ei tunnistata.

Tähtvere linnaosa sai oma planeeringu linnaarhitekt Arnold Matteuse käe alt, mille tulemusena tekkis tänane sümmeetriliselt valguva tänavavõrguga linnaosa, mis sai professorite linnaosa kuulsuse, kuna uued majad rahulikus piirkonnas kesklinna lähedal meelitasid sinna elama mitmeid õppejõude.

Ülejõe linnaosa veel võrdlemisi kõrge esindatus on seletatav ühelt poolt kesklinna vahetu läheduse ja teisalt asjaoluga, et enne teist maailmasõda olid turud kesklinnas mõlemal pool jõge. Samuti on Ülejõel mitmed tudengite ühiselamud, samuti asus seal Eesti esimene paikne kino Illusioon, peeti esimene Eesti üldlaulupidu ning sündis esimene rahvuslik teater (Räpp 2024: 59).

Tammelinn, mis kujutab endast õdusat, enamasti suure aedadega eramajade rajooni, rajatud kunagise Tamme mõisa maadele, on samuti üks Tartu ajaloolisemaid linnaosasid. Raadi linnaosa tähtsus tuleneb ühelt poolt Raadi lennuväljast, aga teisalt on oluline märkida sedagi, et Raadil asub Tartu suurim ja vanim kalmistu. Ropkas asusid aga omal ajal oluline kammivabrik ning autotööstus. Ülejäänud esindatud linnaosad – Veeriku, Kvissentali, Ihaste, Maarjamõisa, Aardla, Variku ja Ränilinn on esindatud vähem kui kahekümnes

tekstis ning viimased kaks neist vaid ühes tekstis. Viimati loetletud seitse linnaosa moodustavad kokku vaid 5,5% kõigist linnaosade tekstiviidetest, mistõttu ei saa neid Tartu kirjandusliku kuvandi mõttes kuigi oluliseks pidada.

2.3. Muud märksõnad

Muud märksõnad kaardistavad Tartu teksti tunnetuslikku kihti, olulisemaid motiive ja sümboleid nagu näiteks Tartu vaim. Muid märksõnu on 2025. aasta alguseks tekkinud pisut pealt kolmesaja, kuid vaid umbes viiskümmend neist on laiemat kasutust leidnud ja viitavad vähemalt kahekümnele eri tekstile. Nende viiekümne seas on aga ka üle kümne märksõna, mis viitavad rohkem kui sajale tekstile.

Muud märksõnad varieeruvad palju ning on erineva üldistusastmega, viidates üsna eritüüpilistele nähtusele nagu näiteks *armastus, rongid, tänavaluule, kohvikud, kolkalinn, tolm, ülikool, agulielu, kevadine Tartu* või *tudengid*. Analüüsi tarbeks olen need jaganud *ad hoc* alakategooriateks, mis võimaldab välja tuua iga teemaringi kesksamad elemendid ja motiivid. Vaatluse alla tulevad kategooriad on *kohad ja teed, sündmused, aistingud, tunded, inimesed, tegevused, loodus, sümbolid, aastaajad, asjad ja vahendid, ajastud, linnaelu ja seosed teiste linnadega*. Järgnevalt igast alakategooriast üksiklaulu.

Kohad ja teed – siia hulka paigutuvad mõtteliselt üsna paljud muud märksõnad, mille hulgast leiab näiteks *kirikud, kõrtsid, hoovid, raamatukogud, pargid, tänavad, üürikorterid, kalmistud ja korporatsioonid*. Nende hulgas on aga kuus sellist märksõna, mida on teistega võrreldes laialdaselt kasutatud ning mida võib Tartu teksti sisukohast olemuslikult oluliseks pidada. Need kuus märksõna on (tähtsuse järjekorras) *ülikool, sillad, varemed, turud, kohvikud ja kauplused*. Märksõna *ülikool* kõrge esindatus pole üllatav, sest ülikoolilinnas on lisaks klassikalisele kõrgharidusele õpetatud kõrgtasemel ka kunsti, tervishoidu, sõjalist õpetust ja maateadusi. Teiseks on Tartu jaoks väga olulised *sillad*, mille tähtsust jõelinnas pole võimalik ülehinnata, kuna võimaldavad ühendada linna lõuna- ja põhjapoolse osa. Lisaks sellele leiame sillad ka Toomemäelt Inglisilla

ja Kuradisilla näol. Sildadega seostub mõneti ka kolmas kõige enam esindatud märksõna *varemed*, kuna ajaloolise Kivisilla varemed leiavad kirjanduses omajagu kajastust. Põhiliselt seonduvad varemetega Tartu tekstis siiski aga Toomkiriku varemed Toomemäel. Sellest esikolmikust – *ülikool*, *sillad*, *varemed* – kumavad taas läbi Tartu kolm kõige domineerivat elementi, milleks on ülikool, Emajõgi ja Toomemägi. Kuigi Emajõe ääres on tänagi paar turgu, on *turud* olulised eelkõige ajaloolisest perspektiivist, mil jõgi moodustas linna peamise kaubatee, mille ääres kaubeldi liha, kala, küttepude, heinte ja muu vajalikuga. *Kohvikute* hiilgeaeg jääb nähtavasti eelmisesse sajandisse, mil kohvikutes käis kogu Tartu linna avalik intellektuaalne elu. Viimaks *kauplused*, mis koos turgudega viitavad Tartu kui kaubanduslinna ajaloolisele olulisusele.

Linnaelu – muude märksõnade hulgas on üksjagu selliseid, mis viitavad üldiselt linna atmosfäärile või mingile spetsiifilisele tegevustüübile. Märgin siinkohal, et *linnaelu* on ka eraldi märksõnana olemas ning võrdlemisi populaarne. Selle alakategooria kõige kasutatumad märksõnad tähtsuse järjekorras on *tudengielu*, *linnaelu*, *agulielu*, *ühikaelu*, *Tartu kuvand*, *linnaliiklus*, *kohvikuelu* ja *koolielu*. Võib näha, et mitmed neist seonduvad just ülikoolis käimisega nagu *tudengielu*, *ühikaelu* ja *koolielu* (kuigi viimane võib viidata ka mitte-kõrgkoolis käimisele). *Linnaelu* märksõna viitab üldisemalt kesklinna miljööle, sellal kui *agulielu* spetsiifilisemalt Supilinna, Karlova ja teiste Tartu agulihõngulisemate piirkondade atmosfäärile – olulised ja palju kajastatud on need seejuures mõlemad. *Kohvikuelu* tähtsusest 20. sajandi intellektuaalses elus oli juba eespool juttu.

Inimesed – märksõnad, mis markeerivad erinevaid inimtüpe ja sotsiaalseid positsioone. Enamik neist märksõnadest laia kasutust pole leidnud, kuid kaheksa tükki neist kerkivad esile (populaarsuse järjekorras): *tudengid*, *noored*, *voorimehed*, *Tartu tüübid*, *korporandid*, *õpilased*, *õppejõud* ja *õngitsejad*. Kõige enam on viiteid *tudengitele*, kes tulevad esile enam kui kahesajast erinevas tekstis. Samuti on *korporandid* ja *õppejõud* otseselt ülikoolieluga seotud, mis näitab jällegi Tartu teksti tugevat ülikooli-kesksust. *Noored* ja *õpilased* ei pruugi küll tingimata tudengid olla, kuid seos pole välistatud. Mis puutub *voorimeestesse*, siis ajalooliselt on nad olnud peamine vahend linnavahel ringi liiklemiseks. *Õngitsejad* viitavad jällegi traditsioonilisele kalastamisele Emajõe ääres.

Asjad ja vahendid – säärast tüüpi märksõnu pole küll palju, kuid paar tükki neist tõusevad esile ning väärivad tähelepanu. Neli kõige levinumat märksõna siin alakategoorias on *lodjad*, *õlu*, *teklid* ja *vein*. *Lotjade* tähtsus pärineb varasemast ajast, kui nendega mööda jõge kaupa veeti ning neid jõe peal palju liikus: “Emajõgi oli sadu aastaid Tartu tegelikuks peatänavaks turgude ja hoonetega mõlemal kaldal” (Siilivask, Kimmel 2009: 15). Samuti on esindatud *parved*, kuid neile viidatakse vaid kuues tekstis. Teine kõige populaarsem – *õlu*, leiab äramärkimist veidi enam kui paarikümnes tekstis, mille esinemist võib seletada nii kohaliku A Le Coq’i õlletehasega kui ka sellega, et õlu käib tihtipeale tudengielu juurde ning traditsioonide kaudu korporantide elu juurde. *Teklid* on jällegi korporantide sümboolsete värvidega spetsiaalsed peakatted ning iga tartlane teab, mis *tekk* on. *Veini* esindatus näitab aga, et õlle kõrval peetakse Tartus lugu ka veinist. Ükski teine jook märksõna tasandil esindatud ei ole.

Sündmused – selle alakategooria hulka kuuluvad mõtteliselt sellised märksõnad (olulisuse järjekorras) nagu *pommitamine*, *laulupeod*, *matused*, *laadad*, *tulekahjud*, *revolutsiooniline tegevus*, *meeleavaldused*, *rongkäigud*, *jõulud*, *küüditamine* ja *eksamid*. Sündmuste alla liigituvaid “muid märksõnu” on andmebaasis veel, kuid need pole eriti laialdast kasutust leidnud. Õieti vaid kaks esimest – *pommitamine* ja *laulupeod* – viitavad rohkem kui kahekümnele eri tekstile ning ülejäänud väljatoodud märksõna rohkem kui vaid kümnele tekstile. *Pommitamisest* rääkivad tekstid räägivad üldjuhul teise maailmasõja hävingust, aga purustustest räägitakse ka põhjasõja kontekstis. *Laulupeod* on Tartu jaoks olulised, sest siin toimus 1869. aastal esimene üldlaulupidu ning tänaseks on Tartus traditsiooniks ka iga-aastased öölaulupeod. *Matused* kerkivad tekstides aga esile üldjuhul mõne kuulsa inimese matustega seoses, sest Tartus on elanud ja surnud palju kultuurilooliselt mõjukaid inimesi nagu näiteks Artur Alliksaar, Julius Kuperjanov ja Juri Lotman, kui nimetada vaid mõned. *Laadad* viitavad tartlaste vilkale kaubandustegevusele ning *tulekahjud* asjaolule, et 18. sajandil laastas laurits Tartut korduvalt.

Tunded – nii mõnigi kord on tekstides kajastuv tunne sedavõrd oluline, et on enesele eraldi märksõna saanud. Sääraseid märksõnu pole siiski kuigi palju ning vaid viis neist tõusevad esile enam kui kahekümne tekstiviitega – *armastus*, *nostalgia*, *igatsus*, *meenutused* ja *meeleolud*. Viimane neist on kaunis üldine, kuid esimesed neli

pigem kõnekad. Näib, et Tartu kutsub tihtipeale esile just armastust, mis avaldub siis kas armastusena kahe noore (klassikaliselt kahe tudengi) vahel või armastusena linna enese vastu, olgu armastuse objektiks voolav jõgi või haljendav mägi. Teiseks kutsub Tartu esile igatsust, nostalgiat ning nendega seoses ka meenutusi. Paljud, kes on nooruses Tartus õppinud ning on siit hilisemas elus ära kolinud, meenutavad Tartut nostalgia ja igatsusega, millest paistab, et Tartu tekitab inimestes pigem sooje tundeid kui midagi muud. Kui Tartuga seotud tunnete nimekirja jätkata, oleksid järgmisteks märksõnadeks andmebaasis *idüll*, *koduarmastus*, *elurõõm*, *eluraskused* ja *hirmud*. Kuigi ka eluraskused ja hirmud on Tartu tekstis esindatud, ei ole nad domineerivas positsioonis.

Aistingud – selle alakategooria moodustavad märksõnad, mis markerivad tajumusi väliskeskkonnast. Sääraseid märksõnu pole ülemäära palju ning esile kerkivad neist vaid esimesed kolm, kuid esimesed viis oleksid järgnevad: *lõhnad*, *muusika*, *tolm*, *vaikus* ja *linnakära*. Tartu *lõhnadele* on seejuures kõige enam tekstiviiteid. Eks alga ju Tartu üks tuntumaid luuletusi samuti sõnadega: *Õõ lõhnab, vihma sajab / on kevad Tartu peal* (Hando Runnel⁴). Samuti on Anti Saar kirjutanud sellest, kuidas igal Tartu piirkonnal on oma iseäralik lõhn: “Ihaste kant üle jõe ja luhtade lõhnab mõõduka jõukuse ja stressi, Supilinn liisunud õlle ja koitanud raamatute järele; Anne 2. mikrorajoon eritab teinekord öösiti kuritöö lõhna...” (teosest “Kuidas sa ära läksid ja mina maha jäin”). Paarkümmend tekstiviidet *muusikale* on seotud eelkõige Eino Helli nimelise muusikakooliga, mille akendest soojal ajal Toomemäele muusikat kostub; aga muusikaga on Tartus seotud ka Vanemuise kontserdisaal ja tänavamuusikud. *Tolmust* räägivad samuti ligi paarkümmend teksti, enamasti seoses suvise Tartuga, mil tänavad on olnud tolmused ja vaiksed. Viimased – *vaikus* ja *linnakära* – on esindatud juba ainult viie ja kuue tekstiga, mistõttu ei saa neid eriti olulisteks pidada, kuid nad näitavad, et Tartust leiab mõlemaid.

Tegevused – selliseid märksõnu on paarikümne ringis, kuid ainult esimesed kaks neist on ohtralt tekstidega seotud, järgmistel on juba kümne ringis või vähem tekstiviidet. Esimesed seitse kõige enam

⁴ Käesolev näide ning kõik järgnevad ilukirjanduslikud näited on leitud andmebaasist Tartu ilukirjanduses.

kajastatud tegevust on *sõidud Emajõel, joomine, kauplemine, jalutuskäigud, linnaplaneerimine, õppimine ja malemäng*. Esimene neist – *sõidud Emajõe*, on seotud enam kui saja kolmekümne tekstiga, mis näitab sellise tegevuse piisavat meeldejäävust, et seda tekstide kaudu kajastada.⁵ Järgmist tegevust – *joomist*, markeerib ligi sada erinevat teksti, mis on kaunis kõnekas hulk ja näitab seda, et Tartus kultuursest klaasist naljalt ära ei öelda. Märksõnal *kauplemine*, mis on järjekorras kolmas, on vaid pealt kümne tekstiviite ning *jalutamine, linnaplaneerimine ja õppimine* on andmebaasis markeeritud kümne viitega. *Malemängul* on alla kümne viite, kuid asjaolu, et maletamisest Tartuga seoses räägitakse, näitab siiski selle intellektuaalse mängu head staatust.

Loodus – Tartuga seotud loodusnähtusi ja teisi liike kajastavaid märksõnu on parkümmend, kuid pooled neist pigem tagasihoidlikult tekstidega varustatud. Toon siinkohal välja kümme levinumat tähtsuse järjekorras: *hakid, üleujutused, pajud, jääminek, udu, vihm, pardid, paplid, tuvid ja linnud*. Kõige enam kõneainet pakuvad *hakid*, kes on esindatud üle seitsmekümne tekstiga ning Tartu jõearsetes parkides end koduselt tunnevad (*tuvid* on samuti esindatud, kuid hakkidega võrreldes hoopis tagasihoidlikumalt, vaid kümne tekstiga). Teiseks *üleujutused*, mida kajastab poolsada teksti ning mis olid veel eelmisel sajandil suurvee ajal üsna regulaarsed, ujutades tihtipeale supilinnaste tänavad üle. *Jääminek* on samuti Emajõega seotud igaaastane nähtus, mis on inspiratsiooni pakkunud mitmekümnele kirjanikule. Puudest on Tartus kõige olulisemad *pajud* ja *paplid*, mida võib leida jällegi Emajõe kallastelt kasvamas. Jõega on seotud ka *udu*, mis teadupärast ikka esimesena jõe peale tekib ning ka *pardid* on jõega seotud, mistõttu võib öelda, et suurem osa Tartu looduse kirjanduslikult märkimisväärseid elemente tulenevad otseselt võib kaudsemalt läbi linna voolavast Emajõest.

Tartu aastaajad – looduse ring ja selle eripärad on Tartu tekstides sedavõrd markeeritud, et igat aastaaega on kajastamas sadu erinevaid tekste. Kõige enam leiab äramärkimist *kevadine Tartu*, millel on üle kolmesaja tekstiviite. *Talvine Tartu* ja *sügisene Tartu* on

⁵ Tartu Linnaraamatukogu on kokku pannud ka kogumiku “Emajõe pääl. Hajakirjanduslikud rännakud Emajõel” (2018), mis tutvustab jõega seotud ilu- ja ajakirjandust.

mõlemad enam kui kahesaja tekstiga esile toodud ning *suvine Tartu* leiab kajastust veidi vähem kui kahesajas tekstis. Asjaolu, et sedavõrd paljud tekstid looduse rütmidele ja märkidele tähelepanu pööravad, näitab selle teema olulisust Tartu tekstides ning võib viidata ka kohalike autorite looduslähedusele. Jaan Unduski sõnul on teravdatud loodustaju siinse kliima inimestesse juurdunud: “Baltikumi inimese loodustaju on teravdanud fenoloogiline aspekt, aastaegade vaheldumisest tulenev looduse pidev muutumine. Vähe on maailmas piirkondi, kus kõik neli aastaega oleksid nii selge iseloomu ja nii väljakujunenud sotsiaalkultuurilise omamütoloogiaga kui siin” (Undusk 2007: 4). Kõige inspireerivam paistab olevat seejuures kevad, kui loodus tärkab, rändlinnud naasevad ning ilmad tasapisi soojenevad, inimesed teevad algust aiatöödega ning akadeemiline aasta hakkab läbi saama. Oluline on ka *sügisene Tartu*, mida akadeemilise aasta alguse puhul on ka Tartu “teiseks kevadeks” nimetatud, nagu luuletab Velli Verev (“Sügisene Tartu”):

Alles sügiseti algab Tartus kevad,
kuigi linna kohal kured lennusklevad
pika retke ootel harjutades tiibu. /.../
Kodulinn, mis suvel näis kui varju-unes,
ringutas ja ärkas, saanud uue jume.
Nüüd ta on kui nooruk, huulil naeruvine.
Kõigest näha võib, et linn on kevadine.

Samas vaimus on luuletanud ka Jüri Talvet (“Tartu visioon, teise kevadega”):

Tartu, korraks üksildasim kolkalinn päikese all,
paik, kus suvi sarnaneb talvega kõrbes,
aga ainus linn, kus kuu ja päikese tasakaalu narrides
halluse nõiaringist äkki vabaneb teine kevad –
vahtrate kuldse soojusega, õitsvate neidude lõhnava aiaga.

Katkenditest nähtub, et looduse aastaring ning Tartu sotsiaalne aasta dünaamika on omavahel vastupidises asetuses – sügisel, kui loodus end magama säeb, algab Tartus vilgas tudengielu; talvel, kui loodus magab, toimub akadeemias kasvamine; kevadel, kui loodus ärkab, lõikavad lõpetajad oma akadeemilise töö vilju; ning suvel, kui loodus kasvab, on Tartu tänavad olnud vaiksed ja tudengitest tühjad,

suikudes justkui talveunes.

Sümbolid – Tartu sümboolikale viitavaid märksõnu pole kuigi palju, kuid *Tartu vaim*, *muusad*, *heade mõtete linn* ja *Tartu vapp* võiksid seda tüüpi märksõnad siiski olla. Kõige rohkem tähelepanu neist on ootuspäraselt saanud *Tartu vaim*, keda seostatakse enam kui üheksakümne tekstiga. *Muusadest* räägitakse enam kui kümnes tekstis, kuid Tartu hüüdlause *heade mõtete linn* ning *Tartu vapp* esinevad vaid mõnes tekstis.

Ajastud – vähe kasutust leidnud märksõnad, mille hulgas leidub *venestamine*, *keskaeg*, *piiskopilinn*, *saksa okupatsioon* ning *ärkamisaeg*. Kõigil neil on vähem kui kümme tekstiviidet, mistõttu ei saa neid Tartu andmebaasi põhjal kirjanduslikult eriti oluliseks pidada.

Seosed teiste linnadega – leiduvad mõned märksõnad, mis panevad Tartu võrdlusesse mõne teise linnaga, milleks on näiteks *Tallinn-Tartu*, *Pariis-Tartu* ja *Elva-Tartu*. Tartu suhe Tallinnaga on vägagi tugevalt kirjanduses markeeritud, kuivõrd seda puudutavad enam kui sada kaksikümend erinevat teksti. *Pariis-Tartu* leiab kajastust vaid veidi enam kui kümnes tekstis, kus suhe Tartuga luuakse sarnase tunnetuse ja atmosfääri pinnalt, nagu Kreet Rosin-Pindmaa luuletuses (“Pariisis Pariisita”):

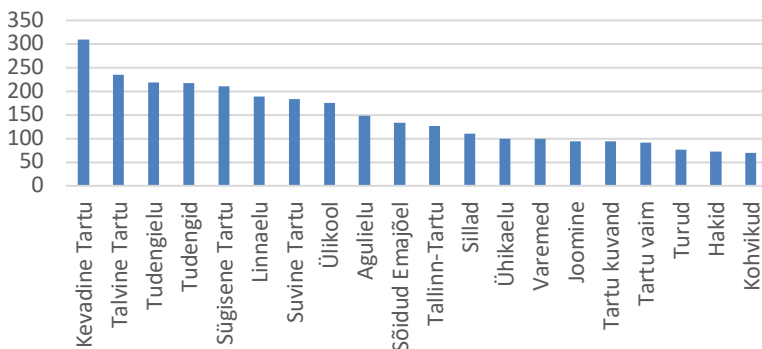
Raekoja platsi purskkaevuvulinas
oli Pariis end laiali laotanud
justnagu hajameelne professor
oleks Pariisi Tartusse kaotanud

Suvelõpu melu tänavakohvikus
kus kohal olid varblased ja kultuur
kogesin tugevat Pariisi-tunnet
mis nii ehe, kaisutav ja suur.

Tartu-Elva suhe kerkib esile aga geograafilise läheduse pinnalt, mis võimaldab tartlastel suvel lihtsa vaevaga näiteks pooleks päevaks Elva järvedesse ujuma sõita. Elvat on läheduse tõttu Tartuga naljaltlevalt ka Tartu eeslinnaks kutsutud.

2.4. Kõige enamlevinud muud märksõnad

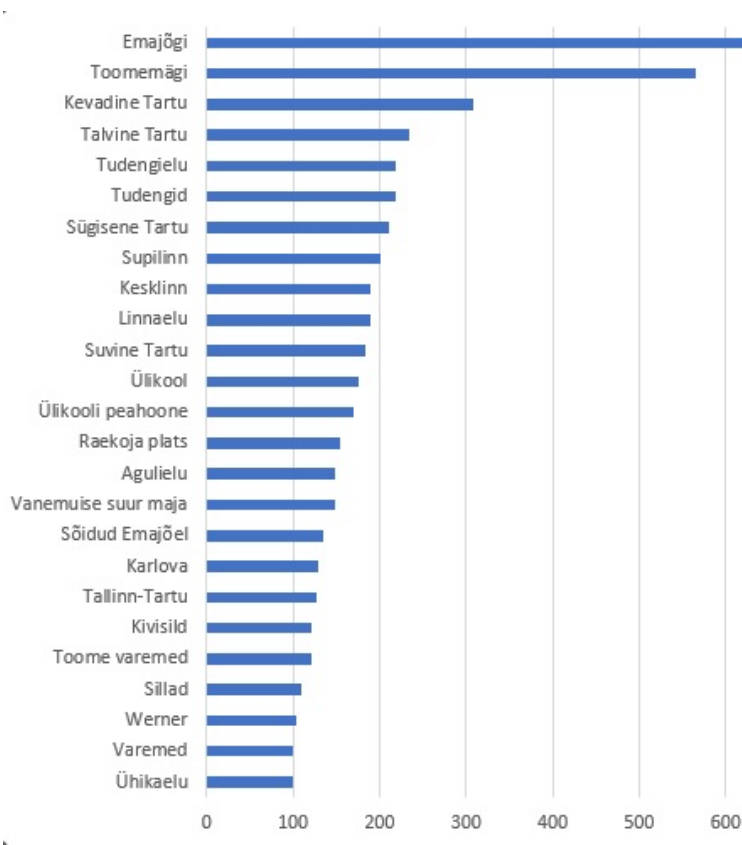
Muude märksõnade kategooriat on kõnekas vaadelda ka ilma neid alakategooriatesse jagamata. Järgnev tabel kajastab 20 kõige enam kasutatust leidnud muud märksõna:

Tabelist nähtub, et üheks oluliseks elemendiks Tartu tekstis on aastaegade markeeritus, mis viitab looduse olulisusele. Kõige enam kirjanduslikku tähelepanu saab *kevadine Tartu*, aga ka *talvine* ja *sügisene Tartu* on olulisel kohal, sellal kui *suvine Tartu* on aastaegadest kõige vähem kajastatud. Lisaks looduse aastaegadele saavad Tartu tekstis palju tähelepanu ka *hakid*. Teiseks joonistub välja ülikooliga seotud teemade ringi tähtsus, mida esindavad *tudengielu*, *tudengid*, *ülikool* ja *ühikaelu*. Olulisel kohal on ka *linnaelu* kajastavad tekstid, mis seonduvad osaliselt ka *turgude* ja *kohvikutega*, mis on üldiselt kesklinna piirkonnas. Linnaelu kõrval on tugevalt markeeritud ka *agulielu*, mis on oluline Tartu identiteedi osa. Tartu identiteet ise on tugevalt markeeritud *Tartu kuvandi* ja *Tartu vaimu* poolt, millest mõlemat esindab ligi sada teksti. *Joomise* kõrge esindatus seondub ühest küljest tudengi- ja ühikaeluga, teisalt Tartus aktiivse kohvikueluga ning kolmandast küljest kuulub otsapidi agulielu kuvandi juurde. Emajõgi ja Toomemägi on samuti muude märksõnade kaudu tugevalt markeeritud – nii *sillad* kui ka *varemed* on mõlemad paljuskü jõe ja mäega seotud, kuivõrd nii sillad kui ka kuulsad varemed on mõlemal. *Sõidud Emajõel* toonitab veel eraldi Emajõe tähtsust. Viimaks on oluline Tartu suhe Tallinnaga märksõna *Tallinn-Tartu* kõrge esindatuse kaudu.

2.5. Enamlevinud kohamärksõnad koos muude märksõnadega

Huvitav on vaadelda muid märksõnu ühtlasi koos levinumate kohamärksõnadega. Sellisel viisil joonistub välja Tartu teksti nii kaardistatav kui ka mitte-kaardistatav tuum. Järgnev tabel kajastab kõiki kohamärksõnu ja muid märksõnu, millel on vähemalt sada tekstiviidet:

Ülaltoodu illustreerib hästi, kui selgelt domineerivad Emajõgi ja Toomemägi Tartuga seotud tekstides, mille juurde kuuluvad ka viited Toomemäe varemetele, Kivisilla varemetele, sildadele ja sõitudele

Emajõel. Emajõe ja Toomemäe kõrval tõusevad esile ka viited ülikoolile ning ülikoolieluga seonduvale, kuna tudengid ja tudengielu on Tartu tekstis üks kesksemaid motiive. Samuti on väga markeeritud aastaagadega seonduv, millest tuleb esile kevade suurem tähtsus võrreldes teistega. Linnaosadest on Tartu tekstis kõige suurema kaaluga Supilinn, mis kehastab Tartu võtmes romantiseeritud agulielu. Aguliromantikat kannavad seejuures tihti ka Karlovast rääkivad tekstid, mida on samuti rohkesti. Koduse kolkalinna identiteet on siiski vaid pool Tartu kirjanduslikust näost, kuivõrd teise poole moodustab hoopis uhkem Kesklinn koos Raekoja platsi, kohvikute ja kultuurse linnaeluga, mille juurde kuulub tingimata ka teatrielu Vanemuise suures majas. Kohvikute seast väärib eraldi esiletõstmist ajalooline Werner, mis on olnud Tartu avaliku kultuurielu üks keskmeid. Viimaks on Tartu tekstis oluline koht ka Tallinnal, millega Tartut arvukates tekstides võrreldakse ja tihti ka vastandatakse.

Kokkuvõtteks

Tartu on oma elu jooksul kandnud erinevaid rolle ning elanud läbi ka mitmeid pöördeid ja uuestisünde, kuna on korduvalt sõdade poolt laastatud ning tulekahjudes hävinud ning Tartu tähendus on seeläbi ka teisenenud. Toomkirik esindas keskajal Saksa orduvõimu ning Tartu oli Hansa Liidu liikmena ka tähtis kaubalinn. Alates Tartu Ülikooli asutamisest 1632. aastal on Tartust saanud aga vaimukeskus, mida ta on tänaseni.

Tartu üheks olemuslikuks jooneks on semiootiline paljukeelsus ja eripalgelisus, mis avaldub mitmel eri tasandil – akadeemilises sfääris ratsionalismi ja romantismi pingeväljas; arhitektuurilises sfääris kombineerides traditsioonilist puitarhitektuuri (Supilinn ja Karlova), klassitsismi (Kesklinn) ning nõukogude modernismi (Annelinn); ning oma igapäevaelus esinevad koos vaimne nõudlikkus ja kehaline vähenõudlikkus. Tuuakse ka esile Tartu kui piirilinna positsiooni, mis ühest küljest on ajalooliselt olnud Eestimaa ja Liivimaa piiriks, teisalt aga ka ida- ja lääne kultuuride ristumis- ja kokkusaamiskohaks. Tartu on oma eripalgelisusest hoolimata tunnetuslikult ühtne ja harmooniline.

Tartu tekst, mis hakkas selgemalt välja kujunema 20. sajandi

alguses, on tänaseks paisunud mahukaks ja mitmekülgeks tekstikogumiks, mis ühelt pool säilitab enda mineviku pärandit ning teisalt ka kasvab ja uueneb pidevalt. Sisuliselt on Tartul kolm dominanti, mille kaudu Tartut suuresti määratletakse – need on Emajõgi, Toomemägi ning Tartu Ülikool ja selle juurde kuuluv tudengielu. Seejuures kannavad nad ka ajaloolist mälu, kuna Emajõega seoses tuleb ikka jutuks Kivisild ning Toomemäest rääkides saavad üldiselt ka Toomkiriku varemed tähelepanu. Peale jõe, mäe ja ülikooli on Tartu tekstis olulisel kohal ka Supilinna ja Karlovaga seonduv, kuna need linnaosad kannavad Tartu jaoks olulist aguliromantika õhustikku. Tartu Kesklinn on aga tähtis sotsiaalse elu keskus, mis koondab Tartu jaoks olulist kohvikuelu. Kohvikutest väärib Tartu puhul eraldi väljatoomist ajalooline Werneri kohvik, mis oli 20. sajandi vältel kohtumispaiaks nii akadeemikutele kui ka loomeinimestele.

Võrreldes Peterburi tekstiga, mille üheks läbivaks jooneks on kannatused ning kannatuste kaudu lunastuse ja kõrgemate väärtusteni jõudmine, on Tartu tekst tunduvalt inimsõbralikum ja helgema tonaalsusega. Kõrgemaid väärtusi küll püütakse ja ka leitakse, kuid need pole säärase elu ja surma hinnaga nagu Toporovi kirjeldatud Peterburi tekstis. Tunded, mis Tartu tekstis kõige enam esindatud on, on hoopis armastus ja igatsus. Leidub siiski ka mõningaid sarnasusi Peterburi teksti ja Tartu teksti vahel – mõlema puhul torkab silma vastandlikkus kõrge ja madala sfääri vahel, mis on mõlemad esindatud. Välja võib tuua ka loodusnähtused nagu üleujutused ja udu, mis mõlema linna tekstis esile kerkivad. Sarnaselt Peterburi tekstiga on ka Tartu tekstis esindatud joomise temaatika, kuid see on Tartu kontekstis pigem tudengielu juurde kuuluv nähtus, mitte elu põhjakihte esindav hukatus. Mõlema linna puhul on olulisel kohal võrdlus ja opositsioon riigi pealinnaga – Peterburil Moskvaga ning Tartul Tallinnaga.

Huvitava aspektina Tartu puhul võib veel välja tuua, et ülikooli domineerimise tõttu on Tartu aastaajad justkui topelt – lisaks looduse ringile, mis on Tartu tekstis samuti väga tugevalt markeeritud, kehtib Tartus ka akadeemiline kalender, mis on looduse kalendri suhtes täpselt vastupidises positsioonis. Nimelt algab Tartus sügisel n-ö teine kevad, kui suvevaheajalt saabunud tudengid täidavad taas linna nooruse ja eluga; talveperioodil, kui loodus magab, toimub akadeemilises maailmas kasvamine ning kevadel, kui loodus ärkab,

hakkab akadeemiline maailm otsi kokku tõmbama; suviti on Tartus aga sotsiaalses mõttes nii vaikne nagu Tartu oleks talveunes.

Kirjandus

- Belobrovtseva, Irina; Meimre, Aurika 2005. Peterburi tekst XX sajandi eesti kirjanduses. *Keel ja Kirjandus* 8: 609–616.
- Kiis, Rene 2021. Kuidas mõtestada Tartu vaimu? *Sirp* 10: 11–12.
- Kõiv, Madis 1990. Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega. *Akadeemia* 6: 1123–1137.
- 1994. Genius loci. *Akadeemia* 4: 675–691.
- 2005. Tardo liin. – A. Pilv (toim.). *Luhta-minek*. Ilmamaa, 331–340.
- Kronberg, Janika 2005. Kirjandus. – H. Pullerits (koost.); H. Pullerits, U. Tõnisson, A. Liim, A. Andresen (toim.). *Tartu, ajalugu ja kultuurilugu*. Tartu: Ilmamaa, 505–514.
- Lotman, Juri 1987. Tartu kui kultuurimärk. – T. Matsulevitš (toim.). *Meie Tartu*. Perioodika, 51–54.
- 1991. Kunst modelleerivate süsteemide reas. – J. Lotman. *Kultuurisemiootika: Tekst—Kirjandus—Kultuur*. Tallinn: Olion, 8–31.
- 1999. Peterburi sümboolika ja linnasemiootika probleemid. – J. Lotman. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund, 325–349.
- 2000. Inimesed ja märgid. *Vikerkaar* 1: 85–91.
- 2022. Tekst tekstis. – J. Lotman. *Mida inimesed õpivad*. Tartu: Ilmamaa, 214–233.
- Matteus, Arnold 1987. Minu Tartu. – T. Matsulevitš (toim.) *Meie Tartu*. Perioodika, 20–31.
- Mikita, Valdur 2017. *Tartu tähestik ehk Tarto maine ja taevane trügis*. Greif.
- Mutt, Mihkel 2025. *Tartu tuld toomas. Linnauitaja ülestähendusi taaskohtumisel*. Fabian.
- Norberg-Schulz, Christian 1980. *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*. Rizzoli.
- Põldmäe, Rudolf 1980. Kirjanduslik Tartu. – J. Linnus (toim.). *Kodulinn Tartu: artiklite kogumik*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 133–144.
- Räpp, Lauri 2024. *Meie Tartu*. Tartu Linnamuuseum.
- Relph, Edward 1976. *Place and Placelessness*. Pion.
- Remm, Tiit 2018. Linnasemiootika. – S. Salupere, K. Kull (toim.). *Semiootika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 448–469.
- Salupere, Malle 2011. *Tuhandeaastane Tartu. Nooruse ja heade mõtete linn* (teine, täiendatud trükk). Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus.
- 2012. *Kultuuriloolisi vaatlusi Tartu teljel*. Ilmamaa.
- Siilivask, Mart; Kimmel, Tõnis 2009. *Jalutaja teejuht. Tartu I. Südalinn ja Toometagune*. Solnessi Arhitektuurikirjastus.

- Tamm, Marek; Kull, Kalevi 2015. Eesti teooria. *Akadeemia* 4: 579–624.
- Toporov, Vladimir 1984 = Владимир Топоров. Петербург и петербургский текст русской литературы. Введение в тему. – *Труды по знаковым системам* XVIII: 4–29.
- 2003 = Владимир Топоров. *Петербургский текст русской литературы. Избранные труды*. Искусство-СПБ.
- Undusk, Jaan 2007. Keskkonnafilosoofia ja loodusmõte Balti kultuuriruumis. *Sirp* 21. IX: 4–5.
- Vahtmäe, Pille 2008. Füüsiline ruum mõtteruumis: Werner'i kohvik *werneristide* mälestustes. – T. Jaago, E. Kõresaar (toim.). *Ruumi loomine: Artikleid maastiku kujutamisest tekstides* (Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 11). Tartu Ülikooli Kirjastus, 43–64.
- Velsker, Mart; Soovik, Ene-Reet 2017. Cities within a second city: The case of literary Tartu. – J. Finch, L. Ameal, M. Salmela (eds.). *Literary Second Cities*. Palgrave Macmillan, 89–108.
- Velsker, Mart 2019. Kas hävib või püsib? Ülikool ja Tartu eesti luules. *Looming* 12: 1776–1786.